

Tussen vast en vloeibaar

Een filosofisch perspectief op vaktherapie in tijden van transformatie

“Ja maar, wat *ben* je nou precies?” Een vraag waarmee ik de afgelopen tijd niet voor niets steeds vaker geconfronteerd word en waarop ik het antwoord helaas (of gelukkig?) schuldig moet blijven. In de hoedanigheid van therapeut is het makkelijk om deze vraag terug te stellen, wetend dat het niet altijd gaat om het antwoord maar om het bezig zijn met de vraag. Dus inderdaad: wat ben ik nou *precies*? Beeldend therapeut? Kunstenaar in de wijk? En hoe hangt het antwoord op – of het bezig zijn met – deze vraag naar wat ik *ben* samen met dat wat ik *doe*? Zeker als dat het werken met mensen in een onduidelijke setting als de wijk betreft (Uit de praktijk van Willemijn Kroese).

In dit artikel ...

- ... een alternatieve kijk op participatie in een samenleving die steeds vloeibaarder wordt;
- ... de essentiële rol van betekenisgeving en narrativiteit voor het vermogen van mensen om zich in die wereld te bewegen;
- ... de specifieke capaciteiten van vaktherapeuten om mensen te ondersteunen bij de transformatie naar een inclusieve samenleving.

Inleiding

De sociale transformatie die momenteel gaande is komt voort uit een decentralisatie van zorg en ondersteuning naar lokale niveaus van organisatie: gemeenten zijn verantwoordelijk geworden voor de uitvoering van de Participatiewet, de vernieuwde Wmo en de nieuwe Jeugdwet voor de eigen inwoners. Hoewel de formele overgang naar een nieuw stelsel per 1 januari 2015 plaatsvond, is de transformatie nog in volle gang. Het nieuwe stelsel vraagt immers om een gedragsverandering in de maatschappij. In dit artikel gaan we in op de mogelijke rol van vaktherapie als intermediair in deze veranderende wereld. De moderne *civil society* of participatiesamenleving vraagt van alle burgers dat zij co-producent worden van zorg en ondersteuning die voorheen louter door professionals werd geboden. Dit kenmerkt

*De participatiesamenleving
vraagt van alle burgers dat zij co-producent
worden van zorg en ondersteuning*

een overgang van de bestaande zekerheden, waarden en structuren van de verzorgingsstaat, naar de onzekerheden, dynamische netwerken en nieuwe arrangementen in de

participatiesamenleving. Hoewel deze transformatie doorgaans wordt toegeschreven aan beleid, sturing en keuzes van de overheid, kan het in een groter perspectief begrepen worden als een reactie op een proces dat al langer gaande is: het is het antwoord van de overheid op de beweging van een relatief vaste, gestructureerde en overzichtelijke maatschappij naar een samenleving die gekenmerkt wordt door complexiteit, beweeglijkheid en netwerken. Deze reactie van de overheid wordt door velen gezien als een (onterechte) terugtrekking van verantwoordelijkheden en voor burgers kan het bijgevolg voelen alsof ze aan hun lot worden overgelaten. De enige optie die overblijft om niet kopje onder te gaan is proberen om mee te bewegen in deze nieuw opgelegde structuur of het gebrek daaraan. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor professionals die in deze nieuwe samenleving moeten werken, maar voor iedereen.

De zorgprofessional wordt geacht ondersteunend en generalistisch te zijn, maar ook pro-actief en outreachend

En met name voor veel cliënten van vaktherapeuten die hun hoofd soms al nauwelijks boven water konden houden met de ondersteunende handen van de verzorgingsstaat. In dit artikel zullen we ons niet enkel bezighouden met de nieuw opgelegde structuur (of het gebrek daaraan) maar zullen wij ons vooral focussen op de bewegingen die hieraan ten grondslag liggen – de toenemende mate van complexiteit en beweging – en een voor vaktherapie betekenisvolle interpretatie daarvan.

Met de oproep voor wijkgericht werken en ondersteuning van participatie is er een mogelijkheid ontstaan om op zoek te gaan naar nieuwe manieren om ons vak in te zetten. De combinatie van het werken met een kunstzinnig medium en het bezitten van de juiste vaardigheden om ook met kwetsbare burgers om te gaan, lijkt juist vaktherapeuten geschikt te maken om een bijdrage te leveren. Toch zijn er, begrijpelijkerwijs, veel vraagtekens bij deze 'heruitvinding' van het vak. Een voor de hand liggende vraag is bijvoorbeeld of vaktherapeuten niet teveel in het vaarwater van andere sociaal werkers terecht komen. Op zoek naar de mogelijkheden en grenzen van vaktherapie wordt de behoefte aan een uniform kader steeds groter: we willen het vak opnieuw vormgeven, maar dan wel zonder de oude, fundamentele waarden van het vak te verliezen. De overgang van verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving zorgt daarmee niet alleen bij cliënten voor een identiteitscrisis – Patiënt? Burger? Kwetsbaar? Actief? – ook van de gemiddelde zorgprofessional wordt heel wat gevraagd: die wordt geacht

ondersteunend, veelzijdig en generalistisch te zijn maar dan wel pro-actief, outreachend en gericht op de vraag achter de vraag. Bezig zijn met tegenstrijdigheden, identiteitsvragen en (beroeps)vorming lijkt voor vaktherapeuten een passende opdracht: van oudsher leren zij mensen bewegen tussen de rollen van onder meer kunstenaar, patiënt, muzikant, cliënt, vormgever en zorgontvanger. Daarmee lijken vaktherapeuten waardevol te kunnen bijdragen aan de participatiesamenleving: zelf continu bewegend tussen atelier, behandelkamer en multidisciplinair overleg, zijn ze gewend te werken met verschillende disciplines en de kracht van het vak te putten uit de verbinding hiertussen.

Functie en context

Het is opvallend dat juist de fundamentele waarden en de identiteit van de vaktherapeut tegenwoordig op het spel lijken te staan. Ook doorgewinterde vaktherapeuten hebben vaak moeite te omschrijven wat vaktherapie precies is, want vaktherapie, zo wordt gezegd, kan je niet uitleggen, het is een kwestie van doen en ervaren. Met betrekking tot de huidige positie van het vak en de identiteit van 'de vaktherapeut' lijken we dit echter snel te vergeten: discussies omtrent de toekomst van vaktherapie worden met name gevoerd over de functie (hoe kunnen wij ons nog van activiteitenbegeleiders onderscheiden?), de context (zoals het werken in buurtcentra of bij mensen thuis) en de naam (de toegevoegde waarde van het wel of niet behouden van het woord 'therapie' of het doorslaggevende onderscheid 'creatief', 'vak-' of 'beeldend' therapeut). In dit artikel willen we deze vragen naar de identiteit en kernwaarden van vaktherapie vanuit een filosofisch perspectief onderzoeken. We betogen dat het antwoord op de vraag 'wat ben ik?' vanuit 'wat doe ik?' niet eens zo vreemd is en met name vanuit het oogpunt van participatie een meer passende benadering is. Via een reflectie op de werking, positionering en mogelijkheden van vaktherapie willen wij duidelijk maken dat de veranderingen in de zorg en bezuinigingsdruk op het vakgebied helemaal niet hoeven te leiden tot een radicale herbezinning op het beroepsbeeld van vaktherapie maar tot herbezinning op de verbinding tussen het kunstzinnig medium, de ontwikkeling van een persoon en de invloed op het proces van betekenisgeving.

Transformeren door relaties, betekenis en participatie

Het tot stand brengen van een complexe sociale transformatie vereist het veranderen van de cultuur van lokale zorg- en ondersteuningspraktijken. Zowel denken, doen als voelen zal moeten transformeren, van professionals tot bewoners, van beleidsmakers tot vrijwilligers. Hoe breng je deze complexe transformatie tot stand? Jansen (2013) formuleert hierop een antwoord waarin transformatie wordt voorgesteld als het collectief leren spelen van

een spel met nieuwe spelregels waarbij betekenisverlening, het creëren van gezamenlijke nieuwe verhalen, het streven is. Door het sociale veranderingsproces te beschouwen als een gezamenlijk verteld verhaal kunnen we verbondenheid bevorderen zonder een centrale sturing van bovenaf die hier op voorhand invulling aan geeft. Dit gezamenlijke verhaal ontstaat aan de hand van drie principes: relaties, betekenis en participatie.

Relaties, als eerste principe, verwijst naar de noodzaak voor het individu om in de samenleving op zoek te gaan naar betekenisvolle verbindingen met anderen waarmee collectieve actie tot stand gebracht kan worden. Voorbeelden hiervan vinden we in lokale buurtinitiatieven en bewonerscollectieven, alsook in vitale coalities tussen professionals en vrijwilligers in buurten en wijken, die zich richten op het leefbaar houden of leefbaarder maken van de lokale omgeving (Trommel et al., 2012), maar ook in systeemgerichte of relationele vormen van vaktherapie. Een absolute vereiste voor dit soort relaties is het vermogen van de betrokkenen om samen te werken (Sennett, 2012).

Het tweede principe, betekenis, verwijst naar narrativiteit, het individuele verhaal, als persoonlijke interpretatie van de werkelijkheid. Voor transformatie is het nodig dat persoonlijke betekenissen gedeeld worden en er in dialoog een nieuwe, gezamenlijke betekenis kan worden gecreëerd. Het persoonlijke (levens)verhaal is een vorm die geen voorkennis vereist, het vermogen heeft om mensen te raken en inzicht verschaft in de waarden en logica van de verteller (Tilly, 2004). Om die reden verdienen verhalen de voorkeur als basis voor de dialoog. Dit sluit aan bij meer inzichtgevende en reconstructieve vormen van vaktherapie, maar ook bij vormen van narratieve therapie.

Het derde principe, participatie, verwijst naar de daadwerkelijke mogelijkheid van betrokkenen om deel uit te maken van het nieuw te spelen spel. In het kader van burgerparticipatie wordt vaak gerefereerd aan participatieladders waarin gradaties van deelname worden onderscheiden van weinig invloed tot veel invloed van burgers op de gang van zaken (zie Arnstein, 1969). De kernkwaliteit die we hier echter willen benadrukken is dat participatie alleen telt als ze authen-

*Veranderingen in de zorg en
bezuinigingsdruk hoeven niet te leiden
tot een radicale herbezinning op
het beroepsbeeld*

tiek is, dat wil zeggen als de ene partij de andere ook daadwerkelijk verwelkomt, en de andere partij ook de eigen rol opneemt (Jansen, Veldboer & Verharen, in voorbereiding). Dit sluit aan bij het experiëntiële karakter van vaktherapeu-

tische werkvormen waar vaak een diepere ontmoeting tot stand wordt gebracht. Door participatie kan het collectieve verhaal worden geconstrueerd en belichaamd, en kan gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de verandering worden genomen.

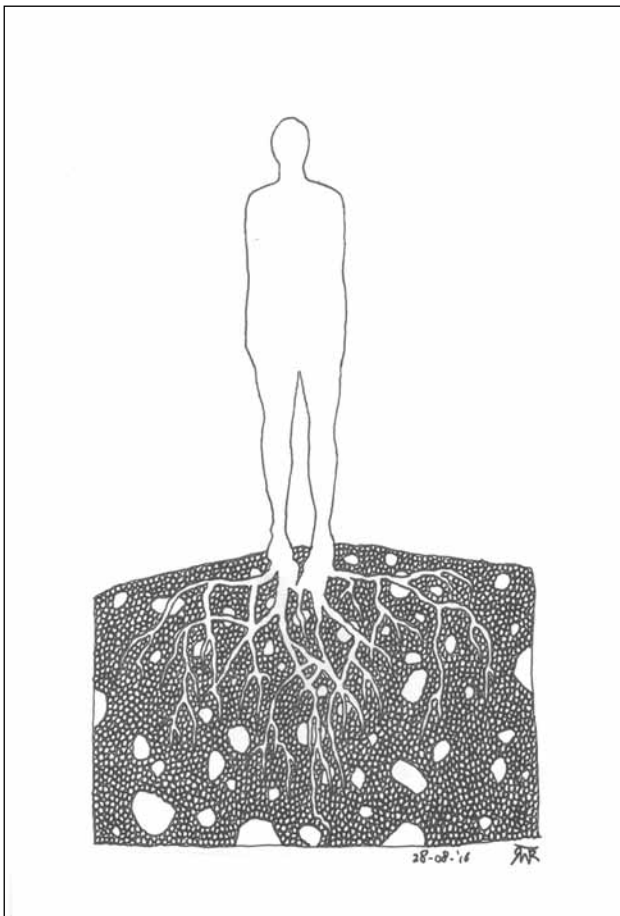
Gedragsverandering door narrativiteit

In dit perspectief op transformatie speelt verbeelding en de individuele betekenisgeving aan de wereld dus een belangrijke, constructieve rol: door empathisch te zijn voor het verhaal van de ander ontstaat bereidheid om de eigen betekenisgeving te verruimen. Narrativiteit creëert daarmee het speelveld waar gedragsverandering kan plaatsvinden door onderlinge interacties die de persoonlijke betekenissen van de spelers veranderen. Daarmee transformeert denken en voelen, en dat leidt uiteindelijk onvermijdelijk tot doen. Omdat de spelers op elkaar zijn betrokken ontstaat een verbondenheid met het gezamenlijke project.

In deze conceptualisering van transformatie gloort er een gloedvol perspectief voor vaktherapeuten in de huidige tijd: vaktherapeuten beschikken namelijk over de competenties die nodig zijn om mensen adequaat te ondersteunen in de transitie van oude, meer vaste structuren naar meer vloeibare en veranderlijke netwerken. De actuele vraag voor de vaktherapie als discipline wordt dan hoe de transformatieve kracht van kunst en non-verbale media kan worden ingezet om collectieve narratieven te ontwikkelen waarin ruimte blijft voor individuele betekenisgeving van betrokkenen. Om hier antwoord op te krijgen zullen we onderzoeken hoe het proces van betekenisgeving werkt, op zoek gaan naar de mogelijkheden van vaktherapie om vaststaande betekenissen in beweging te zetten en (daarmee) ruimte te maken voor een nieuwe, dynamische methode van betekenisgeving. Kortom: hoe kunnen vaktherapeuten het proces faciliteren waarmee betekenis van vast naar vloeibaar en van vloeibaar naar vast overgaat?

De vloeibare wereld

De huidige veranderingen in de wereld worden door de filosoof Zygmunt Bauman (2007) beschreven als een toenemende mate van vloeibaarheid, die gekenmerkt wordt door het wegvallen van bestaande zekerheden. In de sociale transformatie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving ervaren we dat relaties, systemen en zekerheden niet meer de vroegere stevigheid in de levens van mensen geven. De hieruit volgende uitdaging voor mensen, concretiseert Bauman in verschillende trends die gekenmerkt worden door het wegvallen van traditionele structuren en gemeenschappen in combinatie met een toenemende mate van individuele verantwoordelijkheid en vermogens. Hoewel deze trends niet per definitie altijd goed of slecht hoeven uit te pakken, zit er wel een sterk

Illustratie: Wanda Rinske Tiersma.

Afbeelding 1: De boomstructuur.

pessimistische insteek in zijn argumentatie. Hij laat er geen twijfel over bestaan dat de verschuiving van een vaste naar een vloeibare tijd mensen in een lastig parket brengt. Volgens Bauman betekent zelf kunnen kiezen in een vluchtige en veranderende wereld dat je als individu verantwoordelijk wordt gesteld voor je keuzen maar dat er tevens een bijna onbereikbare mate van flexibiliteit van je wordt gevergd. In feite kunnen we Baumans ideeën als een meer genuanceerde weergave beschouwen van wat we in het dagelijks taalgebruik ook wel ‘doorgesloten individualisering’ noemen. Het is dan misschien ook niet vreemd dat de huidige vloeibaarheid onbegrijpelijk en soms zelfs apocalyptisch op ons overkomt.

Van boomstructuur naar rizoomstructuur

De beweging naar een meer vloeibare samenleving en het wegvallen van oude zekerheden is ook terug te vinden in het werk van Gilles Deleuze en Felix Guattari (1976, 2005, 2013), die een meer positieve kijk op vloeibaarheid hebben. In een reactie op de veranderingen in de samenleving van hun tijd (tweede helft 20e eeuw) roepen zij juist op tot het doorbreken van vaststaande structuren en het loslaten van bestaande zekerheden. Zij willen hiermee verzet plegen tegen de tot dan toe (in het westen) overheer-

sende manier van denken die volgens hen gekenmerkt wordt door de structuur van een boom. We proberen ordening en hiërarchie aan te brengen in de werkelijkheid door middel van boom-achtige structuren: door dingen te begrijpen vanuit één hogere eenheid of structuur ontstaan een centrum en oorsprong, een begin en einde en hieruit voortkomende aftakkingen zoals bij een stam en de takken. Indelingen in deze hiërarchisch georganiseerde categorieën en vaststaande structuren – zoals bijvoorbeeld organogrammen, biologieboeken en diagnostische criteria pogen te doen – zijn uitingen van deze geordende manier van denken en werken. Het grootste probleem hierbij is dat wij de neiging hebben de dingen zelf te verwarren met categorieën, labels en hokjes die we gebruiken om deze dingen te beschrijven.

De filosofie van Deleuze en Guattari kan dan ook begrepen worden als een reactie op de overheersing van dit ‘boomdenken’. Want eigenlijk, zo stellen zij, werkt alles als een *rizoom*: een begrip uit de biologie, dat verwijst naar een plant met een (meestal horizontaal) vertakkende wortelstructuur die (in tegenstelling tot een boom) bestaat uit een netwerk zonder duidelijke hiërarchie (zonder kop en staart, begin en einde, centrum en rand). Elk punt van deze wortelstructuur kan met elk ander punt verbonden worden en elk willekeurig stuk van de wortel kan verwijderd worden om elders een nieuw rizoom te vormen. Bamboe is een rizoomplant, evenals zevenblad, of verschillende schimmelsoorten.

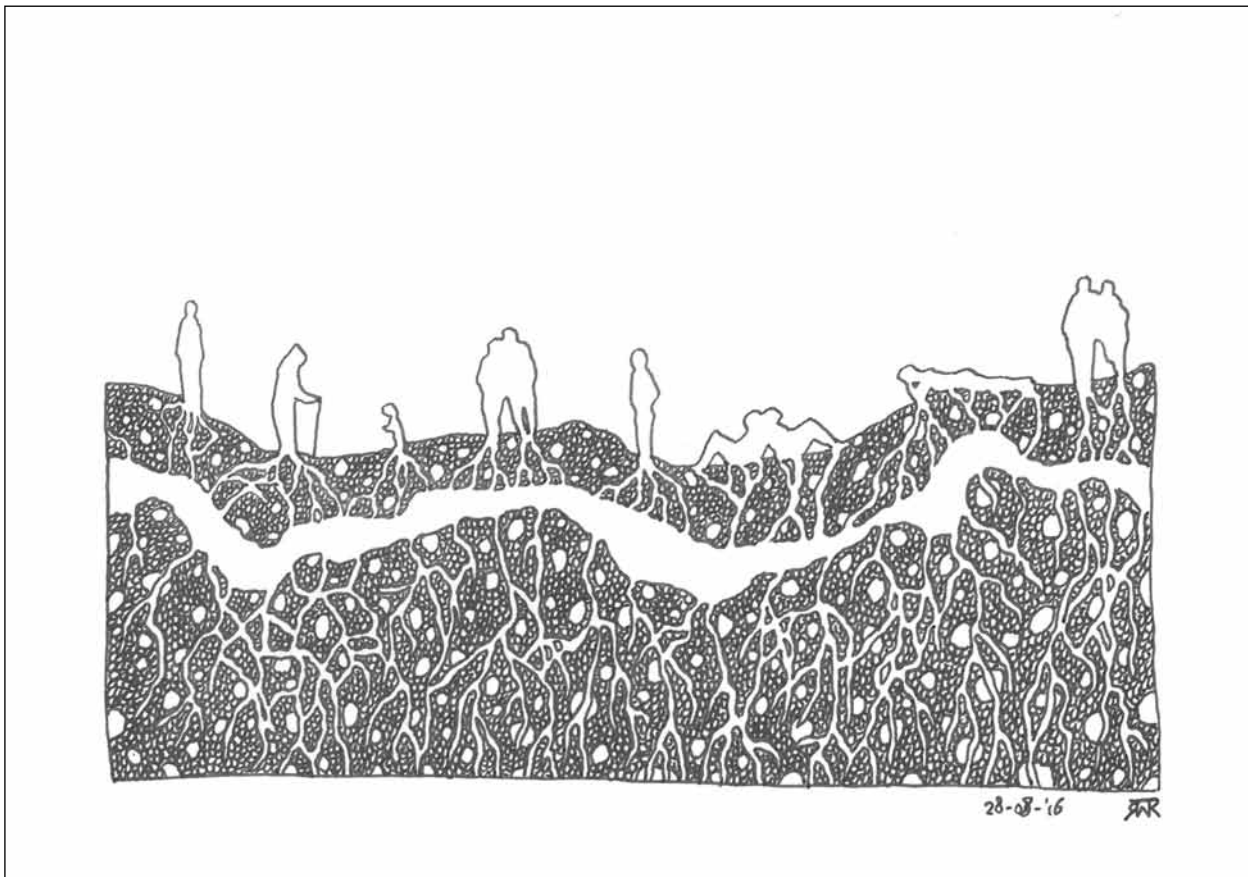
De netwerksamenleving

Een rizomatische structuur wordt, in tegenstelling tot vaststaande boomstructuren, gekenmerkt door dynamiek, beweging en verandering. Er is een gebrek aan hoofdlijnen, er bestaan slechts losse elementen die in relatie tot elkaar verbindingen aangaan, zonder één ultiem, overkoepelend, plan te volgen of onderliggende orde te handhaven. Rizomatisch denken, als reactie op allesoverheersende vastigheid, kan bij Deleuze en Guattari worden opgevat als een pleidooi

*Door participatie kan
het collectieve verhaal worden
geconstrueerd en belichaamd*

voor vloeibaarheid en beweging. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hun ideeën juist vandaag de dag intrigeren en aan populariteit winnen.

Het concept van rizoom blijkt op verschillende manieren aan te sluiten bij ons leven in de netwerksamenleving en kan uitkomst bieden voor de uitdagingen die samenhangen met de toenemende vloeibaarheid. Van der Steen, Peeters en Van Twist (2010) gebruiken het bijvoorbeeld in hun onder-

Afbeelding 2: De rizomatische structuur.

zoek naar mogelijkheden voor overheidssturing in de netwerksamenleving. Zij beschrijven het centrale probleem van sturing en ontwerp in de huidige samenleving als een zoektocht naar manieren om het *verhouden* tot de complexiteit en gelaagdheid van de samenleving gestalte te geven. Door het doorlopend proces van loskomen van oude structuren en het vormen van nieuwe door middel van betekenisformatie is dit erg lastig: “Een samenleving is een netwerk van netwerken die op de een of andere manier allemaal met elkaar verbonden zijn, maar waarin tegelijkertijd geen samenhang, maar juist fragmentatie en gelaagdheid te ontdekken valt. Verbondenheid zonder samenhang is een belangrijk kenmerk van het rizoom” (p. 11). Een belangrijke uitdaging hierbij is volgens hen het proces van betekenisgeving: ook betekenis komt tot stand in verbindingen, die in een rizomatische netwerksamenleving gekenmerkt worden door veranderlijkheid, beweging en tijdelijkheid. Het wegvallen van bestaande zekerheden, waarden en structuren van de verzorgingsstaat gaat dus gepaard met een toename van onzekerheid en onoverzichtelijkheid die past bij de netwerken en tijdelijke relaties in de participatiesamenleving. We gaan steeds meer van vast naar vloeibaar en de opgave voor ons allen is het loslaten van het boomenken en het steeds meer denken in rizomen. Dat onze samenleving niet (langer) bepaald wordt door één centrale

sturing hoeft echter nog niet te betekenen dat onze leefwereld onbegrijpelijk, zinloos of doelloos is. Deleuze en Guattari hebben juist kritiek op de vooronderstelling dat de plaats en functie van dingen – zoals personen of beroepen – onveranderlijk zijn omdat ze volledig vastliggen in een vooraf bepaald systeem van categorieën.

Een plaats verwerven in de maatschappij

Wat leren we hiervan in een wereld waarin – zoals Bauman beschreef – relaties, systemen en zekerheden niet meer de veronderstelde stevigheid bieden en de vloeibaarheid de overhand heeft? Van Ewijk (2014) relateert het werk van Bauman aan de sociale veranderingen in de huidige westerse samenlevingen, met name de ontzuiling in Nederland. In de vroegere verzuilde samenleving werd iemand door zijn of haar afkomst op zijn plaats gezet, doordat men in de regel het hele leven binnen de zuil verbleef. In de huidige ontzuilde (vloeibare) samenleving echter, wordt het individu niet meer *op zijn plaats gezet*, maar moet zich zelfstandig een plaats *verwerven*. Je een plek toeëigenen in een samenleving waar de oude zekerheden niet meer gelden wordt daarmee dus een levenskunstopgave en daarmee een creatieve daad. Waarmee we uitkomen bij een heel ander perspectief op participatie en inclusie dan doorgaans wordt bedoeld. In het huidige debat over de participatie-

samenleving wordt vaak uitgegaan van participatie aan bestaande processen van zorg- en dienstverlening of arbeid. Een dergelijk perspectief biedt echter geen oplossing voor de uitdagingen die Bauman stelt en benadrukt juist de menselijke kwetsbaarheid in tijden van vloeibaarheid. Als we participatie beschouwen als een doel op zich – en niet als middel om iets anders te bereiken – verwijst de vloeibare tijd van Bauman naar meer existentiële vragen: Hoe verandert de vloeibare tijd onze levens en wat zijn de consequenties voor de wijze waarop we daar invulling aan geven? En hoe

Het concept van rzoom sluit aan bij ons leven in de netwerksamenleving

kunnen we ingrijpen om een meer fundamentele vorm van participatie en inclusie voor iedereen te bevorderen? Hier dient zich een moeilijke opgave aan: Hoe kunnen we iedereen betrekken bij een transitie van vast naar vloeibaar, zonder mensen in het keurslijf van vooraf bepaalde, vaste categorieën te dwingen? Zoals hierboven beschreven transformeert de samenleving doordat onderdelen in het netwerk zich autonoom van elkaar ontwikkelen maar wel via verbindingen die wisselend, tijdelijk en dynamisch zijn. We kunnen leren omgaan met deze vloeibaarheid, maar dat vereist wel een nieuw soort levenskunst om vanuit het menselijk vermogen patronen te ontdekken en het meta-patroon te zien: het patroon is juist dat orde niet stabiel en vast is, maar dynamisch en vloeibaar.

Smelten wat vast is

Om een duidelijker beeld te krijgen van de mogelijkheden voor vaktherapeuten in de vloeibare samenleving zullen we dieper ingaan op het werk van Deleuze en Guattari en het proces van betekenisgeving. Deze denkers stellen dat onze overtuigingen geen universele vaststaande systemen zijn, maar structuren en modellen die wij gebruiken om vat te krijgen op een van zichzelf ongeordende en ongestructureerde werkelijkheid. Deze overtuigingen of ordeningen kunnen daarmee gezien worden als tijdelijke en min of meer toevallige 'stollingen' van wat in essentie continu veranderlijk, beweeglijk en vloeibaar is. Zoals Kleinherenbrink (2014, 2016a en b) stelt, willen Deleuze en Guattari ons hiermee bevrijden van een denkneiging die juist tegenwoordig nog erg populair is: het *reductionisme*. Tegenwoordig hebben wij misschien wel minder de neiging om onszelf te definiëren aan de hand van religie, sociale status, klasse of zuil waarin wij geboren zijn, maar hebben we wel nog steeds de neiging om ons te vereenzelvigen met (en daarmee: te reduceren tot) de categorieën die we gebruiken om onszelf te beschrijven en daarmee ons bestaan te verklaren.

Van label naar het effect

Ook het volledig begrijpen van een persoon vanuit zijn plaats in de samenleving, een diagnostische categorie of de neurobiologische realiteit is bijvoorbeeld een (onterechte) reductie van de persoon naar iets anders (bijvoorbeeld een 'katholiek', 'autist' of 'brein'). De DSM, het diagnostisch model voor psychische stoornissen, is hier een goed voorbeeld van: de hierin beschreven categorieën zijn oorspronkelijk ontwikkeld als uniform kader voor communicatie tussen behandelaars en diagnostici. De diagnostische labels die hieruit zijn ontstaan zijn echter een eigen leven gaan leiden: 'autisme' en 'borderline' zijn bijvoorbeeld meer geworden dan (enkel) beschrijvingen van wat ons opvalt aan de wereld en de mensen om ons heen. Pogingen om stigmatisering tegen te gaan ten spijt, is het toch algemeen geaccepteerd 'autisme' te zien als een door de natuur bepaalde afwijking of categorie en 'een autist' als wezenskenmerk van iemand die hieraan lijdt. Daardoor gaan we 'een autist' zien als de werkelijkheid, waarmee we geneigd zijn de persoon achter het label niet meer te zien. Daarmee doen we de veranderlijkheid van ons eigen bestaan te kort: "Het gaat dan niet langer om wat er daadwerkelijk bestaat en gebeurt, maar om hoe we in de wereld een reflectie zien van een nooit veranderende structuur" (Kleinherenbrink, 2014, p. 8).

Wat wij hier volgens Kleinherenbrink (2016a) tegenwoordig vooral van kunnen leren is het verzet waartoe Deleuze oproept: "Bij Deleuze is het verzet altijd een vorm van experiment met de werkelijkheid. Kijken of je los kan komen uit je dagelijkse structuren en kijken of je iets anders kan proberen dat beter werkt."

Volgens Deleuze en Guattari kunnen we van deze manier van denken afkomen door uit te gaan van de tijdelijkheid van de 'gestolde' begrippen en ons te richten op de *mogelijkheden* die het vloeibare ons biedt. Dit kunnen we doen door dingen te bekijken vanuit de vermogens, capaciteiten en werking die mensen en dingen zelf bezitten, in plaats van (enkel) vanuit de veronderstelde functie die ze krijgen toegekend binnen een bestaand groter geheel. We moeten een ding dan ook niet indelen aan de hand van een veronderstelde natuurlijke categorie waar het toe behoort, maar het begrijpen vanuit de tijdelijkheid van de stollingen en de vermogens die het heeft. Als voorbeeld gebruiken zij het onderscheid tussen een paard en een os; we beschouwen deze doorgaans als twee duidelijk onderscheiden dieren, behorende tot een bepaalde soort met elk karakteristieke eigenschappen. Maar als je kijkt naar wat een paard of een os kunnen *doen* en de *effecten* die zij hebben is het redelijk te stellen dat een racepaard in wezen meer verschilt van een werkpaard dan een werkpaard van een os verschilt (Deleuze & Guattari, 2005, p. 257). Deleuze en Guattari roepen daarom op om dingen te bekijken vanuit de vermogens

of capaciteiten die ze hebben: hoe werkt iets? Wat is het effect?

Hoe vaktherapie werkt

Een van de grootste professionele angsten onder vaktherapeuten lijkt het verlies van de kern of van oude waarden van het vak: begeven wij ons met de inzet van vaktherapie in wijkcentra en op scholen niet teveel op het gebied van sociaal werkers? Verliezen wij hiermee de kracht en identiteit van vaktherapie? Vanuit een Deleuziaans perspectief bekeken is dit misschien op dezelfde manier te begrijpen als de bovengenoemde vergelijking van een werkpaard met een os. De vergelijking van een vaktherapeut en een sociaal pedagogisch hulpverlener, die beiden kunstzinnige werkvormen inzetten om met iemand aan persoonlijke ontwikkeling te werken, is vanuit dat perspectief bekeken helemaal zo raar nog niet. Begrepen vanuit de werking van datgene wat gebeurt en vanuit de verschillende betekenisvolle koppelingen die gemaakt worden, is de inzet van kunst en de werkzaamheid hiervan voor iemands persoonlijke ontwikkeling het werkzame aspect van vaktherapie. Ongeacht het label of systeem dat wij gebruiken om dit effect te categoriseren of ordenen (en de neiging om dit vast te leggen binnen één systeem) zijn dus eerder de koppeling zelf – het verband tussen kunst en de ontwikkeling van een persoon – en de mogelijkheden hiervan voor vaktherapie interessant.

Ons inziens kan het werk van Deleuze voor vaktherapie dus van veel betekenis zijn in het kader van de huidige transities in zorg en welzijn. Zowel mensen als therapeutische behandelingen kunnen namelijk niet langer enkel begrepen worden vanuit de plaats of functie die zij krijgen in een groter geheel. Niet alleen wordt de vastheid van kaders voor indicatie en behandeling van cliënten ter discussie gesteld, ook de vertrouwde kaders en richtinggevende huidige structuren voor het werk van de vaktherapeut worden vloeibaar. Waar het tien jaar geleden nog gebruikelijk (en wenselijk!) was om je als vaktherapeut volledig te richten op de inzet van een vakspecifieke methodiek bij een afgebakende doelgroep – ‘een gedragstherapeutische werkwijze in dramatherapie voor jongeren met ADHD’ of ‘beeldend therapeutische interventies volgens ACT-aanpak in de verslavingszorg’ – lijkt het tegenwoordig werkzamer te zijn om breed georiënteerd, flexibel en ondernemend te zijn door te zoeken naar andere mogelijkheden om de helende kunsten in te zetten; voor ‘de potentiële bijdrage van vaktherapie aan empowerment van kwetsbare burgers’ of ‘de bijdrage van vaktherapie aan het vergroten van wederzijds begrip tussen en empathisch vermogen van mensen’. Het gaat dan primair om het effect dat je als therapeut kunt hebben in een specifieke context, die echter van geval tot geval kan verschillen.

De effecten van kunst

Een van de favoriete voorbeelden van Deleuze om zijn filosofie te verduidelijken is de kunst (niet alleen beeldend, maar onder meer ook muziek, theater en literatuur). Kunst toont ons namelijk precies dat iets nooit geheel gereduceerd kan worden tot iets anders: de onderdelen waaruit het is opgebouwd (verf, acteurs, instrumenten) of relaties die het heeft (maker, toeschouwer, school of periode). Het bestaan van een schilderij of muziekstuk is hier wel afhankelijk van, maar het werk zelf is altijd *meer* dan dat. Het moet zelfstandig zijn, onafhankelijk van model, maker en aanschouwer; onttrokken aan de geleefde ervaring van mensen en dus ook onafhankelijk van degene die ze ervaart of ondergaat (Deleuze & Guattari, 1995, p. 164). Dit houdt in dat kunst iets moet zijn dat zichzelf in stand kan houden en zijn eigen kracht heeft om iets teweeg te kunnen brengen, los van een externe factor die er betekenis aan toekent. Dit ‘iets’ dat kunst teweeg kan brengen is precies datgene dat Deleuze en Guattari (1995, 2013) beogen te verduidelijken: de noodzaak om los te breken of te ontsnappen uit dagelijkse structuren. Kunst bezit namelijk, meer dan andere fenomenen in ons leven, het vermogen om elementen in beweging te zetten, of te ‘ontwortelen’ zoals het in een rizomatische beschrijving zo treffend wordt genoemd (Deleuze en Guattari 2013, p. 418-420). Zoals alles moeten we ook de kunst bekijken vanuit hoe het functioneert en niet vanuit de vraag naar een definitie. Bekeken vanuit de werking wordt de relevante vraag: ‘wat doet kunst’, wat we het beste kunnen bekijken vanuit de effecten die het kan hebben (O’Sullivan, 2006). De uiteindelijke effecten die een (kunst)werk heeft zijn afhankelijk van verschillende veranderlijke elementen die zich tot elkaar verhouden: deze zijn niet geheel toe te schrijven aan het werk of aan de persoon bij wie het effect optreedt, maar zijn uniek voor de verbinding tussen deze twee. Hetzelfde kunstwerk zou namelijk op een ander persoon een heel ander soort effect kunnen hebben, en een ander soort object (bijvoorbeeld een gebouw of een bloem) zou

*Een plek verwerven in een samenleving
waar de oude zekerheden niet meer gelden
wordt een levenskunstopgave en
daarmee een creatieve daad*

op die persoon hetzelfde soort effect kunnen hebben als het kunstwerk heeft. Als vaktherapeuten weten wij bijvoorbeeld ook dat een en hetzelfde kunstwerk op dezelfde persoon op een ander moment of in een andere situatie al een heel ander effect kan hebben, of dat een en dezelfde werkvorm op dezelfde persoon op een ander moment of in een andere situatie een heel ander proces teweeg kan brengen.

Juist deze potentie voor verschillende effecten van vaktherapeutisch werk zorgt ervoor dat structuren in beweging kunnen worden gezet en biedt cliënten een mogelijkheid te 'ontsnappen' aan ongezonde stollingen.

Volgens Deleuze komt dit *vermogen* een effect te *kunnen* hebben bij uitstek tot uitdrukking in de koppeling tussen werk en mens: de kunst. Hij stelt echter dat alles (tevens personen, beroepen en kunstwerken) een vermogen heeft om iets teweeg te kunnen brengen. De essentiële waarde van iets – datgene dat niet gereduceerd mag worden – zit precies in dit vermogen en dit moet dan ook iets zijn wat aan dat ding (persoon, beroep of kunstwerk) *zelf* toebehoort. Ook de essentie van vaktherapie vinden we in de vermogens om iets teweeg te kunnen brengen. En ook deze

*Kunst kan zichzelf in stand
houden en heeft zijn eigen kracht
om iets teweeg te brengen*

vermogens zijn veranderlijk. Het komt er daarom op aan om per situatie te kijken wat er daadwerkelijk op het spel staat, om verzet te plegen tegen 'ongezonde stollingen' en het experiment met de werkelijkheid aan te gaan. De vraag 'Hoe kan vaktherapie de mogelijkheid bieden om het experiment met de vloeibaarheid aan te gaan?' kunnen we dan ook herformuleren als: 'Hoe *werkt* vaktherapie, en: wat *kan* vaktherapie *doen*?' En nog concreter: hoe werkt het verband tussen het kunstzinnig proces en de ontwikkeling van een persoon in het proces van betekenisgeving?

Vaktherapeuten en betekenisgeving

Als we terugkijken naar de in het begin genoemde principes van transformatie: relaties, betekenis en participatie, komen we op het punt dat we kunnen stellen dat juist de inzet van een kunstzinnig medium geschikt is om vaststaande betekenissen in beweging te zetten en ruimte te maken voor een nieuwe, dynamische methode van betekenisgeving. Daarmee kan het proces worden gefaciliteerd waarmee betekenis van vast naar vloeibaar en van vloeibaar naar vast over kan gaan. Niet alleen bij cliënten in vaktherapie, maar ook voor vaktherapeuten zelf en de identiteit van hun beroep. Juist vaktherapie is een discipline die eigenlijk altijd al tussen vast en vloeibaar in heeft gezeten, want zowel voor therapeuten als voor cliënten en niet in de laatste plaats opdrachtgevers is het nooit helemaal duidelijk geweest: gaat het nou om persoonlijke ontwikkeling of het werken aan creatieve vaardigheden of een alternatief voor verbale therapie? En op welke manier hangen deze samen? Vanuit ons betoog bestaat de kracht van vaktherapie juist in de

diffuusheid van de grens tussen vormgeving van beeld en leven, en de effecten die het vaktherapeutisch werken kan hebben op de beweging in dat grensgebied.

De veranderingen in de zorg en bijkomende druk op het vakgebied hoeven daarom niet noodzakelijkerwijs te leiden tot een radicale herbezinning op het beroepsbeeld van vaktherapie. Het gaat er namelijk niet om dat de nadruk minder komt te liggen op de therapeutische en ggz-gerichte aspecten van vaktherapie als heelkundige discipline en meer op het bevorderen van transformatieve processen bij kwetsbare en minder kwetsbare mensen in de samenleving. Het gaat uiteindelijk om de vermogens of capaciteiten van vaktherapeuten om het vaste vloeibaar te maken en wat vloeibaar is op een voor de persoon betekenisvolle manier weer te laten stollen. Bewegend tussen het atelier en de klinische praktijk zijn vaktherapeuten gewend om de bestaande kaders te laten smelten en zich te richten op het proces van transformatie in plaats van therapie puur als disciplineringsinstrument te zien (zie ook Arnstein, 1969). Precies de inzet van een (kunstzinnig) medium maakt vaktherapie daarom zo geschikt voor het werken in de netwerksamenleving om te ondersteunen in het proces van smelten en stollen. Dit vermogen van kunst om elementen in beweging te zetten, los te breken uit bestaande structuren, biedt juist nieuwe mogelijkheden voor alternatieve, zo mogelijk collectieve, verhalen.

Conclusie

In dit artikel hebben we gepoogd om participatie en inclusie niet alleen te zien vanuit het kader van overheidsbeleid en de participatiesamenleving, maar om een breder perspectief te hanteren waarin het veranderende tijdsbeeld van vast naar vloeibaar consequenties heeft voor de mate waarin mensen in staat zijn om het leven te leven waar ze zelf waarde aan hechten. Participatie is daarmee niet instrumenteel van aard, zoals het in maatschappelijke zin en vanuit beleid vaak wordt vormgegeven, maar veel meer existentieel: het gaat om deelnemen aan het leven zoals de samenleving je daar mogelijkheden voor biedt. Participatie reduceren tot het leveren van een nuttige bijdrage aan de collectieve netwerken en sociale structuren waarmee we de verzorgingsstaat nieuw leven kunnen inblazen gaat immers voorbij aan de werkelijke uitdagingen van de vloeibare tijd waarin we leven. Juist een meer fundamentele transformatie vraagt om een meer fundamentele kijk op de wijze waarop we betekenis geven aan de wereld om ons heen en hoe we in staat zijn aan die betekenissen zekerheden te ontnemen. Daarvoor is het nodig dat we ook op *street-level* met individuele personen de dialoog aangaan over de tijdelijkheid van wat ooit zeker en onveranderlijk leek en dat we personen die dat niet zelf kunnen, ondersteunen om de transformatie te doorlopen. Daarmee krijgen participatie en inclusie

een nieuwe, zij het ongebruikelijke, en meer fundamentele betekenis.

Vaktherapeuten kunnen bij uitstek een bijdrage leveren aan participatie en een inclusieve samenleving omdat ze beschikken over de methoden en tradities om op gecontroleerde – en daarmee minder vreeswekkende – wijze bestaande betekenissen ter discussie te stellen en te experimenteren met nieuwe betekenissen. Het vereist van mensen nieuwe vaardigheden in levenskunst om individuele en collectieve vastigheid te vinden te midden van de vloeibaarheid van hun omgeving. Juist deze vaardigheden zijn onmisbaar geworden, maar worden ons tegelijkertijd niet meer vanzelfsprekend geleerd in onze persoonlijke levenswandel. Het ondersteunen van mensen bij het ontwikkelen en het toepassen van deze vaardigheden vormt daarmee een zeer welkome aanvulling in het sociale domein. Een dergelijke ontwikkeling vereist echter wel dat vaktherapeuten zich niet langer enkel richten op de externe vastigheid uit de bestaande therapeutische praktijk, maar vooral op ondersteuning en preventie door mensen te helpen vaardig te worden in het omgaan met vloeibaarheid. Het is niet de vraag waar (buurtcentra, ggz-instelling) of door wie (sociaal werker, therapeut) dit gebeurt, maar het is het verband tussen kunst, de ontwikkeling van een persoon en de vermogens van vaktherapeuten dat hierbij een unieke meerwaarde kan zijn.

Hoewel de naam, context en functie van de vaktherapeut hiermee kunnen veranderen blijft de werking centraal staan: het verband tussen het kunstzinnige proces en de ontwikkeling van een persoon. Het komt erop aan om per situatie te kijken hoe dit werkt. Maar of het werkt is uiteindelijk afhankelijk van vele verschillende factoren die betrokken zijn bij het proces van (collectieve) betekenisgeving en blijft daarmee altijd een open vraag. Het is aan vaktherapeuten om die vraag te blijven stellen en zo de ruimte open te houden voor een dynamisch proces van collectieve betekenisgeving en te onderzoeken hoe de verschillende vaktherapeutische processen daaraan kunnen bijdragen.

Literatuur

- Arnstein, S.R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35, 216-224.
- Bannink, D., Bosselaar, H. & Trommel, W. (2013). *Crafting local welfare landscapes*. Den Haag: Eleven.
- Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1976). *Rizoom*. Vertaald door R. Sanders (2004). Utrecht: Spreeuw.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1995). *What is philosophy*. London, New York: Verso.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2005). *A thousand Plateaus*. London: Continuum.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2013). *Anti-Oedipus*. London: Bloomsbury PLC.
- Ewijk, H. van (2014). *Omgaan met sociale complexiteit: professionals in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.
- Jansen, E. (2013). Spelen met gelijke middelen: overstijgende narratieven als instrument voor sociale transformatie. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 22(4), 43-60.
- Kleinherenbrink, A. (2014). Alles is een machine. Het systeem van Gilles Deleuze. *Wijsgerig perspectief*, 54(2), 6-13.
- Kleinherenbrink, A. (2016a). *Lezing Actuele denkers: Gilles Deleuze*. [Audiovisuele opname]. Geraadpleegd op 13 maart 2016 van <http://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2016/terugblik-2016/do-04-02-16-actuele-denkers-gilles-deleuze-lezing/>
- Kleinherenbrink, A. (2016b). *Lezing Actuele denkers: Gilles Deleuze*. [Tekst lezing]. Geraadpleegd op 13 maart 2016 van <http://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2016/terugblik-2016/do-04-02-16-actuele-denkers-gilles-deleuze-lezing/info/lezing-actuedenkers-gilles-deleuze/>
- O'Sullivan, S. (2006). *Art encounters Deleuze and Guattari, Thought beyond representation*. New York: Palgrave MacMillan.
- Sennett, R. (2012). *Together: the rituals, pleasures and politics of cooperation*. Londen: Allen Lane.
- Steen, M. van der, Peeters, R. & Twist, M. van (2010). *De Boom en het Rizoom: Overheidssturing in een Netwerksamenleving*. Een essay door de Denktank van de NSOB in opdracht van het Ministerie van VROM. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Tilly, C. (2004). Reasons why. *Sociological Theory*, 22, 445-454.

Over de auteurs

Willemijn Kroese werkt als beeldend therapeute (PAAZ) en docente (beeldende therapie). Daarnaast heeft zij ervaring met community arts in wijkprojecten en buurtcentra. Tijdens haar studie filosofie doet ze onderzoek naar de verbinding tussen kunst en mensen, en de processen die hierbij werkzaam zijn.

E: willemijnkroese@gmail.com

Erik Jansen is als *associate lector* Lokale Dienstverlening vanuit Klantperspectief verbonden aan het Kenniscentrum HAN Sociaal van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Hij doet onder andere onderzoek naar welzijn en sociale participatie en de mogelijkheden van kunstzinnige middelen daarbij. In 2003 is hij gepromoveerd op een onderzoek naar de waarneming van impliciete harmonie in muziek.

E: erik.jansen@han.nl

Samenvatting

De wereld wordt steeds vloeibaarder: relaties en systemen bieden niet langer vastigheid doordat bestaande zekerheden wegvallen. De toegenomen complexiteit en beweeglijkheid stellen ons voor nieuwe uitdagingen: wat kunnen we doen opdat personen individuele en collectieve vastigheid vinden te midden van hun vloeibare omgeving? Vanuit dit perspectief op sociale transformatie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving stellen we voor dat vaktherapeuten zichzelf niet langer moeten begrijpen vanuit hun functie in het huidige systeem, maar vanuit dat wat ze kunnen bijdragen. In de verbinding tussen (het maken van) kunst en (de ontwikkeling van) een persoon kunnen vaktherapeuten de beweging van vast naar vloeibaar, smelten en stollen faciliteren en daarmee een bijdrage leveren aan het ondersteunen van participatie en inclusie. ■